

78 SZÉKESFEHÉRVÁR

vár- és városfalak

Egyik legjelentősebb középkori királyi városunk, a török hódoltság idején jelentős hadászati szerepet is betöltő Fehérvár erődítéseiből – az ún. királyi váraiból és a városfalaiából – alig maradtak ránk fennálló részletek. Különösen az utóbbi évtizedek célirányos történeti és régészeti kutatásai (az utóbbi vonatkozásában azonban elsősorban csak leletmentései) ugyanakkor jelentős, Siklósi Gyula által nagyrészt már monografikusan is feldolgozott¹ eredményekkel jártak. Mindezek kritikai áttekintése – bár ez kötetünk jellege, így terjedelmi korlátai között természetesen nem törekedhet a teljességre – nélkülözhetetlen nem csupán a vár(os) történeti szerepének megfelelő értékelése, de a további vizsgálatok szempontjából is.

A Sárvíz mocsarai által övezett, nyújtott ovális formájú szigeten kiépült, mintegy 300 × 800 m-es kiterjedésű székesfehérvári

belváros erődítményeit – városkapuit és falait – a 18–19. század folyamán túlnyomórészt elbontották. Az 1970-es évekre jelentősebb szakaszok már csak a középkori prépostsági templom maradványait magába foglaló Romkert keleti oldalán (Monostor-bástya), részben a terület északkeleti sarkán (Bástya u.), továbbá a nyugati oldal középső szakaszán maradtak meg, az utóbbi esetben a Jókai u. és a Csók István utcai telkek határfalaként.² E változó, néhol több méter magasságban álló falak erősen roncsoltak illetve átépítettek, egykori formájuk már csupán beható épülettérészeti kutatással állapítható meg. Rajtuk kívül csak az építkezésekkel-térburkolásokkal kapcsolatos leletmentések során feltárt erődítmény-maradványok egy része került bemutatásra-jelölésre, így a terület északnyugati sarkán és a nyugati, egykori Palotai-kapu környékén. Mindezeket alapvetően a Siklósi Gyula által legutóbb 2004-ben közzétett,³ a város középkori- és kora újkori épületeit és épületmaradványait bemutató összefoglaló alaprajzból ismerhetjük meg (74/1. ábra).

Fehérvár erődítései tudományos kutatásának kezdetei a 19. század végétől eredeztethetők. Károly János, a megye történetének kiváló monográfusa már 1898-ban megkísérelte középkori és újkori írott források, metszetek és hadmérnöki felmérések alapján a középkori városi topográfia, s azon belül a városfalak vonalának meghatározását.⁴ A két világháború között Polgár Iván⁵ és Dormuth Árpád⁶ leletmentései során kerültek elő jelentősebb falszakaszok, de ezekről nem készült minden esetben megfelelő dokumentáció. Az 1920–1930-as években Philipp István vállalkozott arra, hogy a fennálló részletek és a levéltári források – 17. századi hadmérnöki felmérések és újkori telekkönyvek – alapján rekonstruálja a vár(os)falak rendszerét a mai városalaprizon⁷.

A városrerődítések első tudományos leírását és értékelését ezt követően Fitz Jenő végezte el 1957-ben, illetve 1966-ban⁸. Gerő László csupán a 1601. és 1691. évi hadmérnöki felvételek alap-

ján tett kísérletet a városfalak topográfiájának és építéstörténetének meghatározására.⁹ 1967-től Kralovánszky Alán foglalkozott számos közleményben a város erődítéseivel, saját értelmezési és ásatási beszámolóit mellett közreadta Philipp István 1926-ban készített, az 1727. évre vonatkozó rekonstrukciós alaprajzát.¹⁰ 1971-ben Kovács Péter is készített egy, alapvetően az 1691. évi felmérésen alapuló vázlatos alaprajzot.¹¹ Nagy Lajos 1972. évi topográfiai munkáját¹² követve s hipotetikus elemi ellenére viszonylag pontosnak tekinthető Schult István 1980. évi alaprajzi rekonstrukciója is, melyben a leletmentések eredményei mellett is elősorban a két említett felmérésre támaszkodott.¹³

1978-tól közel két évtizedig végezte rendszeres leletmentéseit Siklósi Gyula, aki azonban nem csupán a feltételezett legkorábbi erődítmények helyén, azaz a város a mai püspöki székesegyháznak helyet adó déli kiemelkedésén, valamint az egyes városfal-szakaszok területén felvételekkel gazdag írott forrásokban még vázlatos ismertetése sem lehet jelen összefoglalásunk feladata. Ebben a vonatkozásban azonban említenünk kell az „olasz” hospesek tatárjárás utáni betelepítését a „várba”,¹⁴ a Hunyadi Mátyás 1473. évi építkezéseire vonatkozó adatot,¹⁵ Habsburg Miksa 1490. évi ostromát, a város 1543. évi török kézre kerülését, az 1601–1602. közötti rövid keresztény birtoklás időszakát, a Budai kapu tornyára vonatkozó 1647. évi építési adatot, továbbá az 1688. évi, töröktől való végleges visszafoglalást.²⁰

Bár egy átfogó modern székesfehérvári várostörténeti monográfia még nem áll rendelkezésre, ki kell emelnünk ebben a vonatkozásban Györfly György és Fügedi Erik munkásságát,²¹ továbbá Fitz Jenő munkáit²² és a „Székesfehérvár évszázadai” kiadványsorozatot,²³ melyek máig kiindulópontját képezik a településtörténeti és régészeti-művészettörténeti kutatásoknak. Említést érdemel még Veres D. Csaba és Siklósi Gyula 1990-ben napvilágot látott történeti összefoglalása is.²⁴

Ami az eddig feltételezett legkorábbi székesfehérvári erősséget illeti, a mai belváros már említett, mintegy 100 × 100 m-es kiterjedésű déli kiemelkedése északnyugati szélén 1971-ben Kralovánszky Alán egy rövid, nyugat-keleti irányú árokszakaszt határozott meg, s ebből egy, egykor a magaslatot elfoglaló, ovális formájú, 10. századi eredetű sáncvár egykori meglétére következtetett.²⁵

Egy ilyen erődítmény további nyomait azonban később Siklósi Gyula már nem találta meg, s így ő egyelőre nem látta bizonyít-

hatónak egy itteni fa-föld szerkezetű, az ispáni várral azonosítható erősség létezését. Az említett árokkal kapcsolatban azt a feltevését fogalmazta meg, hogy az egy, általa „korai királyi vár” megnevezéssel illetett építmény északi, már kőből épített fala előtt húzódtatott. Ez utóbbi falat ugyan nem tudta feltárni, de kiszerezthette annak vélhető vonalát azon további hosszabb-rövidebb falszakaszok alapján, melyeket elsősorban a kiemelkedés peremén, annak keleti és déli oldalán határozott meg. Az így megrajzolt, négyszögűnek feltételezett, 80 × 85 × 60 × 80 m-es építmény egyes elemeinek összetartozó volta azonban meg lehetőségen hipotetikusnak tűnik. Ez a megállapítás vonatkozik a feltételezett későbbi s már egy alacsonyabb terepszinten törént, északi és déli bővítésekre, illetve az azokat összekötő „falszorosokra” (vagy falazott szárazárokra) is, melyekből – leszámítva a már az 1930-as években, Dormuth Árpád által megtalált, de nem kevésbé bizonytalan helyzetű északi épületmaradványokat – csak a nyugati oldalon határozható meg az ásátó egy egybefüggőnek tűnő falvonulatot. A feltárt csekély és töredékes részletek alapján ugyanígy kevésbé meggyőző az objektum délkeleti sarkában feltételezett építmény(ek) uralkodói lakhelyként, palotaként való értékelése. Az eddig ismert alaprajzból ugyanis nem rajzolódik ki itt egyetlen egyértelmű épület sem, s ez a megállapítás áll az északnyugati részen megtaláltni vélt kaputoronyra is. Végül az előbbi építmények „öntött habarcsos járószínt, falai és néhány 11–12. századi kötődék”²⁶ egyértelmű rétegtani megfigyelések és a kermia valamint a köleletek beható elemzése hiányában nem alkalmas pontosabb korhatározásra sem, hiszen a feltételezett várfalakkal körülvett területen természetesen álltak/állhattak korai épületek, köztük egy, legkorábbi formáját tekintve négykaréjos alaprajzúként meghatározott templom.²⁷

Az említett falak korai, 11. századi keltezése így alapvetően a helynév értelmezésén alapult, mivel a várral foglalkozó kutatók többsége az ekkor már több nyelven is megjelenő „fehér” megnevezést csak (vakolt) kőépítményekkel tudta kapcsolatba hozni, s vitatta Szent István kisebb legendájának azt a kitételét, miszerint Fehérvár „kivételes előkelőségéről kapta volna nevét.”²⁸ A Siklósi Gyula által meghatározott (pontosabban meghatározni vélt) épület(együttes) véleményünk szerint nem alkalmas egy kronológiai szempontból hasznosítható építészeti-típológiai elemzésre²⁹ és az a tény sem bizonyít egy itteni Szent István-kori kővárat, hogy Fehérvárt a tatárok nem tudták elfoglalni. Emiatt számolnunk kell az itt kétségtelenül létezett, bár, mint láttuk, közelebről még pontosabban meg nem határozható építmény(ek) későbbi keltezési lehetőségével is. Ugyanakkor ezek 13–14. századi elbontását igazolni látszanak az eddigi régészeti megfigyelések.³⁰ Hogy ez valóban a fehérvári hospesközösség említett, 1249 előtti, ide történő betelepítésével, illetve ezt követően a város utcahálózatának kialakulásával függött-e össze, egyértelmű adatokkal ma még sem nem igazolható, sem nem cáfolható. Hasonló okokból nem lehetséges a Siklósi Gyula szerint még IV. Béla által a város északkeleti sarkán felépített, az egyik 1601. évi felmérésen feltűnő s ugyan-csak nagyrészt szabályos négyzet formájúnak vélt „késői királyi vár” kérdésének egyértelmű megítélése sem. Annak főleg az

1930-as évekből származó szórványos ásatási megfigyelések és az újkori felmérések alapján rekonstruált vázlatos alaprajza ugyanis még az előzőekben tárgyalt, feltételezett elődjéhez képest is csak bizonytalan hipotézisnek tekinthető.³¹ Hasonlóan értékelhető a királyi prépostságot övező, feltételezett „Domburg” erődítéseinek problémája is.³²

A kérdéssel legutóbb foglalkozó Zsoldos Attila álláspontja szerint az előzőekben tárgyalt „korai királyi vár” aligha azonosítható egyértelműen a 11–12. századi forrásokban említett fehérvári erősséggel, hiszen Szent István legendái szerint 1018 után magában a várban, s nem mellette alapított meg az uralkodó a dinasztája szakrális központjának számító Szűz Mária prépostsági templomot. Véleménye szerint az előbbi területe amúgy is túl kicsi lett volna ahhoz, hogy az oklevelesen adatolható királyi sólerakatnak, börtönnök, vagy a veszprémi püspök korai eredetűnek vélt „palaciumának” is helyet adjon, de önmagában a prépostság védelme is elegendősége tette volna, hogy már a 11. század első felében erődítmény övezze a késő középkori Fehérvár város „várnak” nevezett teljes belső magját. Így a Siklósi Gyula által feltételezett négyzetes építményt csak az első ispáni várnak fogadná el, amely 1018 után csupán egy belső „magja” lett volna a sziget egész területét magába foglaló s „a szárazulat határait” húzódtó (kő)falakkal épített újabb erősségnek.³³ Ez utóbbi régészeti nyomai azonban – akár favázas sáncrődítésre, akár kőfalra gondolunk – nem ismeretesek; Siklósi Gyula csak a régészeti adatok alapján tatárjárás utáni időszakra helyezte városfal egyes szakaszait tudta itt feltárni.³⁴

Ennek az átlagosan 2,2 m vastag, a terepviszonyokból adódóan faszervezetre alapozott falvonulatnak egykori vonalát számos esetben azonban csak az újkori felmérések alapján tudta meghatározni (74/2. ábra). Ezt a védelmi rendszert megállapításai szerint később, a 13. század végén – 14. század elején egyes falszakaszok visszabontásával a falsíkból kiugró négyzetes, illetve patkóvas alaprajzú tornyokkal erősítették meg. Ez utóbbiak részleteit eddig a Jókai utca 20. alatt, a Városház tér 8. telken valamint a Lakatos utcában tudták eddig megfigyelni. Velük egyidős lehet a Palotai kapu ugyancsak feltárt négyzetes tornya, miközben a város másik, („rég”) Budai kapuja esetében csak az újkori felmérések alapján következtetnek egy hasonló építészeti formára. Siklósi Gyula ugyanakkor úgy véli, hogy az utóbbi szerkesen illeszkedett volna nem csupán a városfal rendszeréhez, de az említett „késői királyi vár” épületéhez is. Ki kell azonban emelnünk, hogy az írott források korántsem bizonyítják egy 13–16. századi fehérvári királyi palota meglétét.³⁵

Siklósi Gyula három rondella és egy barbakán emelését köti Hunyadi Mátyás 1473-ból adatolt, de részleteiben nem ismert építkezéseihez. Közülük az északnyugati védőmű egy nagyobb, a „késői királyi vár” sarkát erősítő rondella egy kis szakaszát fel is tárhatta, hasonlóan a Palotai kapu barbakánjához, mely utóbbinak azonban főként a kaputornyát határozhatta meg. A városrerődítések déli végpontját alkotó, később esetleg át is épített kerék védőmű azonban csak felmérésekből ismert. Biztos építési idejük és így egyidejűségük így még korántsem bizonyított, az 1490. évi ostrommal kapcsolatos adatok ebben a vonatkozásban nem tekinthetők egyértelműeknek. Nincsenek

pontosabb adataink arról sem, milyen védőmű jött létre a prépostsági templomtól keletrre, amikor itt felépült Mátyás sárcapólnája, s csupán feltevések tekinthetők, hogy már a 15. század végétől kiépültek az önálló szigeteken kialakult külvárosok (az északi Budai külváros, a nyugati Sziget és Ingovány és a déli Újfalú) árkai, fa-föld szerkezetűnek feltételezett, de régészeti forrásokból még nem ismert rondellás védőművei, s részben természetesen a kora újkori állapotot tükröző – rekonstrukciói csupán a hadmérnöki felméréseken alapulnak.

A török foglalást követően egy 1570 körüli építési adathoz köti a kutatás a városmag északi védővonalának megkettőzését. A legjelentősebb építkezésekre azután a város 1601. évi visszafoglalása kapcsán kerülhetett sor, ekkor váltotta volna fel egy sokszögű bástya az északnyugati rondellát, s ekkor épült volna meg az ún. Király-bástya a hipotetikus „késői királyi vár” körül. Végül ekkor került volna új helyére a két említett védőmű közé – csak az írott forrásokból ismert felirat szerint – a Budai-kapu, melynek a csak 1872-ben elbontott, s felmérésekből jól ismert, alul négy-, az emeleten nyolcszögű kaputornyát azonban már az oszmánok emelték 1647-ben. Ugyancsak ők fejezheték be annak az olaszbástyának az építését is, mely Monostori-bástya néven a préposti templom mögött (részben annak köveiből emelve) kelet felől védte a várost. 1601 után a további oldalakon hatalmas földfeltöltéssel igyekeztek fokozni a minden munkák ellenére korszerű erőddé még korántsem vált város védhetőségét. Ezt szolgálta a már a 17. század első felében a délnyugati oldalon megépült külső fal, s számos, részben írott, részben régészeti adatokból ismert kisebb erődítés-javítás, melyek számbavétele itt nem lehet feladatunk. Természetesen folytak erődítési munkák 1688 után is, hisz Székesfehérvár erődítményének katonai jelentősége – bár már 1702-ben részletes bontási javaslat készült – csak fokozatosan szűnt meg a 18. század folyamán.³⁶

- 1 Siklósi, Gy., 1999.
- 2 Siklósi, Gy., 1999. 7.; Siklósi, Gy., 2004. 83.
- 3 Siklósi, Gy., 1999. Abb. 66.
- 4 Károly J., 1896–1904. II. 39–57.
- 5 A városfalakkal kapcsolatos kisebb beszámolói: Polgár I., 1926a.; Polgár I., 1926b.; Polgár I., 1937.
- 6 Dormuth Á., 1935b. 89–91.; Dormuth Á., 1937. 18–23.
- 7 Alaprajzi és nézetrekonstrukciói: Philipp I., 1931a.; Philipp I., 1931b.; Philipp I., 1932.
- 8 Fitz J., 1957a. 11–24.; Fitz J. – Császár L. – Papp I., 1966. 13–32.
- 9 Legutóbb: Gerő L., 1975. 31.
- 10 Kralovánszky A., 1967. 35–47.; Kralovánszky A., 1970. 157–162., valamint Kralovánszky A., 1990. 88.
- 11 Kovács P., 1972. 261.
- 12 Nagy L., 1972a. 199–214.
- 13 Lásd erre: Siklósi, Gy., 1999. 7–8.

- 14 Különösen: Siklósi Gy., 1990a. 104–120.; Siklósi Gy., 1990b.; Siklósi, Gy., 1999.
- 15 Siklósi, Gy., 1988. 221–251.
- 16 Siklósi, Gy., 1999.
- 17 Siklósi Gy., 2007. 23–43.; ENTZ G. A., 2009.
- 18 Györfly Gy., 1987–1998. II. 379.
- 19 „...castrum nostrum in civitate nostra Albaregali...edificare et muniri facere...” Idézi: Siklósi, Gy., 1999. 60. – Itt nem vállalkozunk a fogalmi kérdés vizsgálására, azaz annak értelmezésére, mit kell értenünk a „civitas”-ban taláható „castrum” alatt!
- 20 Lásd mindezekre tömören: Siklósi, Gy., 1999. 59–62.
- 21 Györfly Gy., 1987–1998. II. 363–382.; Fügedi E., 1967. 27–34.; Fügedi E., 1974. 303–304.
- 22 Lásd a 8. jegyzetet
- 23 Székesfehérvár Évszázadai. I. 1967. II. 1972. III. 1977.
- 24 Veres D. Cs. – Siklósi Gy., 1990.
- 25 Kralovánszky, A., 1983. 75–88.; Kralovánszky, A., 1984. 111–183.; Kralovánszky, A., 1990. 79.
- 26 Az idézet forrása: Siklósi Gy., 2007. 33. – Ezt a legutóbbi, tömör összefoglalást megelőző első közlemények: Siklósi Gy., 1990a. 104–120.; Siklósi Gy., 1990b. 8–12.; Siklósi, Gy., 1992. 371–388. – A legrelevánsabb a már emli-

tett, de ebben a vonatkozásban eléggé nehezen követhető feldolgozás: Siklósi, Gy., 1999. 10–17.

27 Kralovánszky, A., 1983. 75–88., továbbá: Siklósi Gy., 1990a. 104–105.

28 Györfly Gy., 2000. 318., továbbá: Siklósi, Gy., 1999. 14–15.; Bóna I., 1998. 51., valamint legutóbb: Zsoldos A., 2010. 5–13.

29 Ennek kísérlete, széleskörű összehasonlító anyag felvonatásával: Siklósi, Gy., 1999. 15–17.; Siklósi, Gy., 2007. 36–38.

30 Siklósi Gy., 1990a. 105.; Siklósi, Gy., 1999. 14–15.

31 Siklósi Gy., 1990a. 107–109.; Siklósi, Gy., 1999. 31–36., az utóbbi munka 63–64. képén bemutatott rekonstrukció esetében ugyanakkor nem világos, mennyire tekinthető az Philipp István, illetve Várnai Dezső munkájának.

32 Siklósi, Gy., 1999. 10. 49.

33 Zsoldos A., 2010. 5–13.

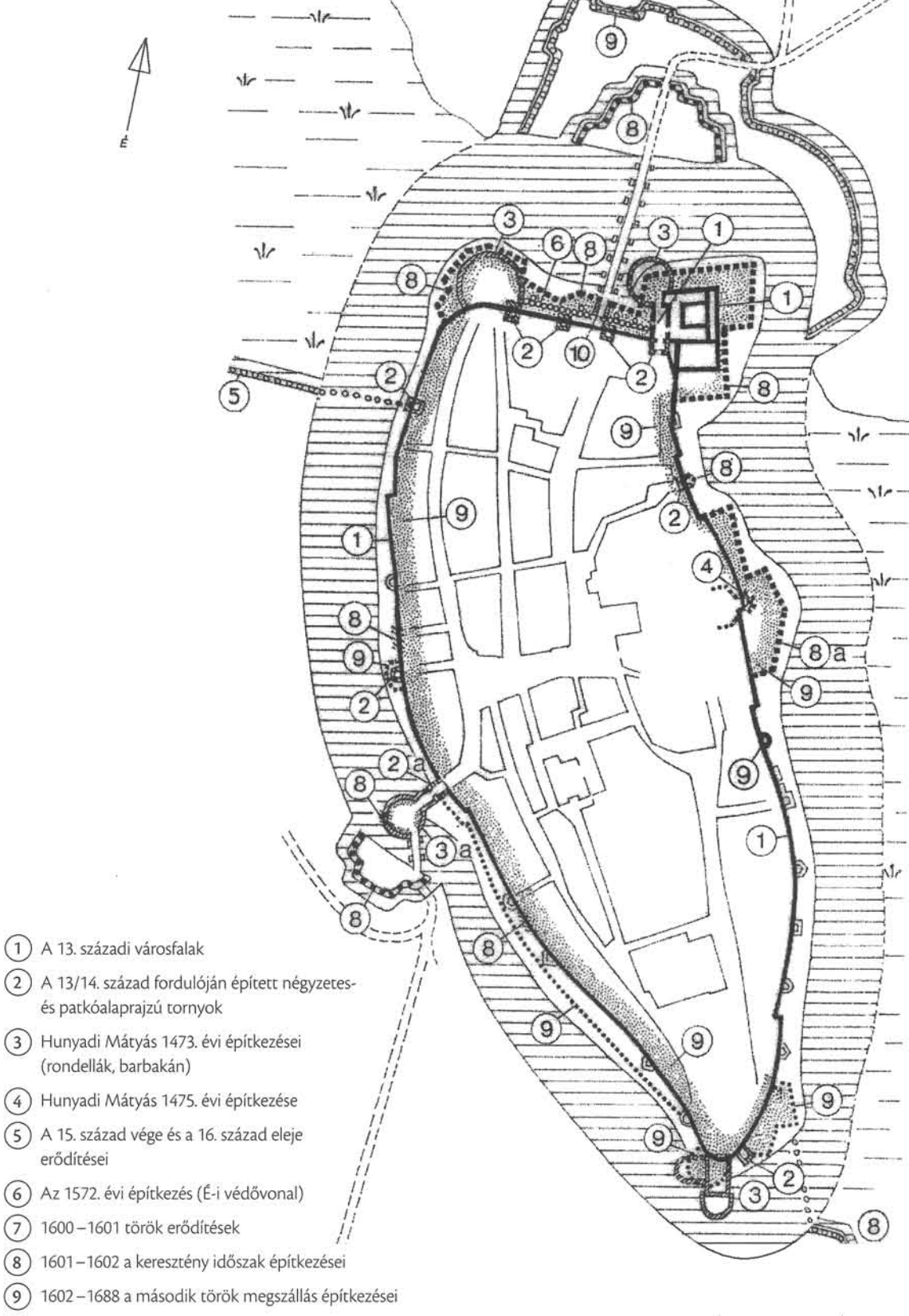
34 Siklósi Gy., 1990b. 18. – A városfal építési dátumaként említhető olvasható „1249 körül” meghatározás, csak a hospesek betelepítését követő oklevélből adódik!

35 Zsoldos A., 2010. 12–13.

36 Mindezekre legutóbb, részletes dokumentációval, bár sokszor igen nehezen követhető fejtegetésekkel, az egyes megnevezések azonosítási kísérleteivel: Siklósi, Gy., 1999. 17–62.

74a. ábra | Székesfehérvár álló és feltárt középkori és török kori épület(maradványai)nak összefoglaló alaprajza (Siklósi Gy., 2004. 83. után)

74b. ábra | Székesfehérvár erődítései építési periódusainak rekonstrukciója (Siklósi Gy., 1999. 65. kép után)